

Het tijdperk Perikles

(DE-)CONSTRUCTIE VAN EEN GROOT STAATSMAN

Het klassieke Athene wordt vaak bestempeld als *The Age of Pericles*. Het is de vraag of dit terecht is. Het klassieke Athene besloeg een langere periode dan Perikles' levensjaren (ca. 495-429 v.Chr.) en bracht naast hem meer illustere personen voort.

In de constante stroom handboeken die verschijnen over het klassieke Athene speelt Perikles zonder uitzondering een hoofdrol. Zijn naam staat vaak al in de titel of zijn portret prijkt op de cover. In de bronnen wordt hij vrij eensgezind neergezet als een charisma-tische leider die de Atheense politiek een aanzienlijke tijd domineerde. Volgens de dichter Eupolis zat 'de godin van de overredingskunst op zijn lippen' en Thucydides noemt Perikles' Athene 'in naam een democratie, maar in feite een heerschappij van de eerste der burgers', te weten Perikles¹. De geschiedschrijver werpt daarmee een lange schaduw over de receptie van het leven van de staatsman. De iconstatus die Perikles geniet, komt voort uit de ongeken-de bloei die Athene doormaakte tijdens zijn leven.

Perikles' leiderschap had duidelijk een martiale kant. Tijdens zijn leven werd hij meerdere malen gekozen als één van de tien strategen. Deze legeraanvoerders hadden een aanzienlijke invloed op het binnen- en buitenlandse beleid. Perikles voer een imperialistische koers en bracht Athene halverwege de vijfde eeuw aan het hoofd van een imperium. Hiermee luidde hij later wellicht ook de neergang van Athene in: Sparta was niet gediend van de Atheense hegemonie in de Egeïsche zee en een oorlog tussen de twee grootmachten werd onvermijdelijk.

Al tijdens zijn leven en na zijn dood werd Perikles dan ook stevig bekritiseerd. Binnen een eeuw na zijn dood kreeg de bewondering voor Perikles echter de overhand en werd hij een figuur van mythische proporties. Nog steeds is hij voor velen een nobele voorvechter

van de nog immer verheerlijkte idealen van vrijheid en gelijkheid, die van Athene het democratische en culturele centrum van de wereld maakten. Maar welke historische daden kunnen we Perikles daadwerkelijk toeschrijven?

Democraat

Over Perikles' jeugdijaren is niet veel bekend, behalve dat ze getekend moeten zijn geweest door de oorlog met de Perzen en de ballingschap van zijn vader, die kort na de overwinning op de Perzen (479) overleed. In 472 nam Perikles als twintiger de productiekosten op zich van Aischylos' Perzen, de winnende tragedie van de Grote Dionysia van dat jaar². Met deze liturgie

▷ Thuc. 2.65.9.

▷ IG II2 2318.

'In handboeken bestaat de neiging om elke democratische maatregel uit deze tijd aan Perikles toe te schrijven.'

profileerde hij zich in het publieke leven en vestigde hij zijn naam tussen de invloedrijkste families van Athene.

Tien jaar later, in 463, maakte Perikles zijn politieke debuut. Hij was een van de aanklagers in het staatsproces tegen Kimon, een conservatieve aristocraat die weinig zag in de democratie. Kimon werd ervan beschuldigd zich te hebben laten omkopen en bewust de kans te hebben verspeeld de koning van Macedonië aan te vallen. Hij werd hiervan vrijgesproken, waarna hij afreisde naar Sparta om hulp te bieden bij een grote opstand onder de heloten, een door de

Diana Kretschmann is docent oude geschiedenis aan de Universiteit Leiden en geaffilieerd onderzoeker aan de Universiteit Utrecht.

1. Voor een belangrijke nieuwe interpretatie van Perikles' burgerschapswet zie: J.H. Blok, 'Perikles' citizenship law: a new perspective', *Historia* 58.2 (2009) 141-170, waarin zij betoogt dat Perikles' burgerschapswet ervoor zorgde dat de Atheense burgergemeenschap (*dêmos*) als het ware één grote *genos* werd. Dit betekende een democratisering van de religieuze praktijk: waar van oudsher alleen *gennētai*, leden van aristocratische geslachten (*genē*) die zich op een autochtone afkomst (dus twee Atheense ouders) konden beroepen, priesterschappen mochten bekleden, kwamen door Perikles' burgerschapswet alle burgers hiervoor in aanmerking. De priesterschappen van nieuwe stadsculten werden voortaan democratisch verloot onder alle Atheners (ex *hapantōn*).

Portret van Perikles met Korinthische helm (Alte Museum, Berlijn). Romeinse kopie uit de eerste eeuw na Chr. naar het originele beeld van Kresilas uit de vijfde eeuw v. Chr.

Spartanen onderdrukte bevolkingsgroep. Kimons rivaal Ephialtes maakte dankbaar gebruik van zijn afwezigheid. Via wetsvoorstellen ontdeed hij de Areopagos, het aristocratische bolwerk bij uitstek, van haar politieke macht en liet deze overdragen aan de volksvergadering, de raad van vijfhonderd en de volksrechtbanken. De macht lag nu werkelijk bij het volk (*dēmokratia*). Ten onrechte wordt vaak verondersteld dat Perikles tijdens de hervormingen van Ephialtes als diens rechterhand opereerde. Een dergelijke samenwerking is op basis van de bronnen nooit vastgesteld. Deze veronderstelling berust dan ook waarschijnlijk op een zogenaamde *hindsight bias*: achteraf beschouwd lijkt een samenwerkingsverband tussen de twee op basis van Perikles' latere beleid evident. Na de moord op Ephialtes in 461 en de verbanning van Kimon in datzelfde jaar vanwege diens vriendschappelijke betrekkingen met Sparta, nam de volksvergadering diverse wetsvoorstellen aan die aansloten op de hervormingen. Zo werd in

'Perikles was zonder meer een 'havik': hij wilde de macht van Athene koste wat het kost consolideren, zelfs als daar mensenlevens mee gemoeid waren.'

458/7 de vermogenseis voor archonten verlaagd. Twee andere belangrijke maatregelen kunnen niet worden gedateerd: de introductie van het *theorikon*, een staatsfonds dat arme burgers financieel ondersteunde zodat zij in staat waren het festival van de Grote Dionysia te bezoeken, en Perikles' introductie van presentiegeld in de juryrechtbanken, waardoor ook armere burgers als juryleden konden dienen zonder een dagloon te hoeven missen.

In handboeken bestaat de neiging om elke democratische maatregel uit deze tijd aan Perikles toe te schrijven, maar dat is onzeker. Zijn burgerschapswet uit 451/0 is de vroegst dateerbare wet die met zekerheid op Perikles' naam staat. Deze wet beperkte het Atheense burgerschap tot degenen die zich konden beroepen op zowel een Atheense vader als een Atheense moeder en lijkt op het eerste gezicht in strijd met de voorafgaande initiatieven die er juist op gericht waren de participatie te verhogen. Wat Perikles met zijn burgerschapswet wilde bereiken is dan ook onderwerp van debat. Toch hangt Perikles' strengere definitie van Atheens burgerschap (voorheen voldeed één Atheense ouder) waarschijnlijk nauw samen met de andere hervormingen die van Athene een radicale democratie maakten.³ Atheens burgerschap werd een voorrecht waar verschillende politieke, juridische, economische en religieuze privileges aan verbonden waren.

Havik

Niet alleen Perikles' burgerschapswet zorgde ervoor dat Atheens burgerschap in de vijfde eeuw als een steeds exclusiever bezit werd ervaren. De Delisch-Atische Zeebond, in 477 opgericht als bondgenootschap tegen de Perzen, veranderde in rap tempo in een Atheens imperium, met alle voordelen van dien. Toen in 454 na een mislukte expeditie in Egypte de bondskas van Delos naar Athene werd verplaatst, kon Athene haar imperialistische ambities binnen de bond niet meer ontkennen. De Atheense hegemonie over de Egeïsche zee was de Spartanen een doorn in het oog. Rond het midden van de vijfde eeuw kwam het tot een reeks gewapende conflicten tussen de twee grootmachten en hun bondgenoten. Tijdens deze zogenaamde 'Eerste Peloponnesische oorlog' (459-446) leidde Perikles diverse militaire campagnes waaronder een campagne tegen Sikyon en Akarnania in de Korinthische Golf en een slotoffensief op Euboia, waarna er

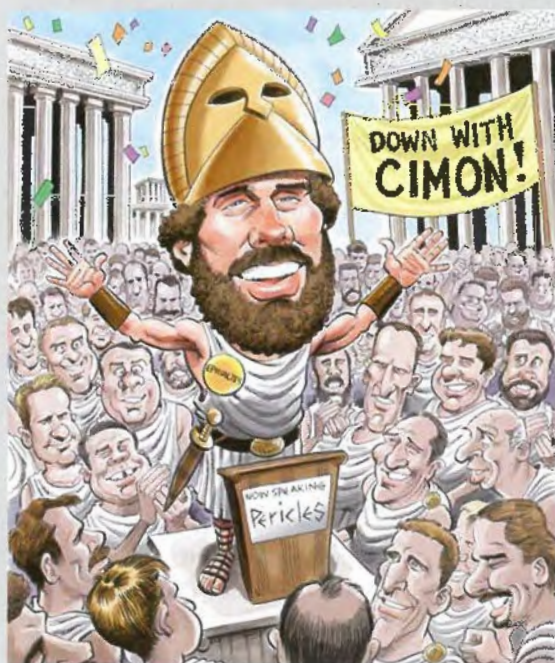
tijdelijk vrede werd gesloten met de Spartanen. Toen in 440 Samos, een van Athenes belangrijkste bondgenoten, in opstand kwam, kon Perikles opnieuw zijn militaire capaciteiten bewijzen. Hij sloeg de opstand resoluut neer. Zijn aanpak van de Samische rebellen zegt veel over zijn militaire leiderschap. Perikles was zonder meer een 'havik': hij wilde de macht van Athene koste wat het kost consolideren, zelfs als daar mensenlevens mee gemoeid waren. Ook zijn agressieve kolonisatiepolitiek getuigt van Perikles' imperialistische koers. Blijkbaar was hij een bekwaam veldheer, want tijdens zijn leven werd hij meerdere keren tot strateeg gekozen. Het is echter niet duidelijk hoe vaak hij precies het ambt van strateeg bekleedde. Tijdens de Eerste Peloponnesische oorlog had Perikles zich al een aantal keer bewezen als strateeg, maar volgens Plutarchus, die rond 100 n.Chr. een biografie over Perikles schreef, had hij nog veel te duchten van zijn politieke tegenstanders. Nadat zijn laatste rivaal, Thucydides (niet de geschiedschrijver), de zoon van Melesias, in 443 werd verbannen, werd Perikles tussen 443 en 430 onafgebroken herkozen⁴. Maar Perikles was slechts één van de tien strategen die ieder jaar per stam (*phyle*) werd gekozen. Bovendien was Thucydides afkomstig uit een andere stam dan Perikles, dus is het onlogisch dat hij een belemmering zou vormen voor de kandidatuur van Perikles.⁵ Zoals we zullen zien is

de tweedeling die Plutarchus in Perikles' carrière aanbrengt een verkeerde voorstelling van zaken.

Perikles' laatste jaren waren zijn minst glansrijke. Hij werd in toenemende mate bekritiseerd en het regende aanklachten tegen personen uit zijn vriendenkring. In 431 leidde hij zijn medeburgers opnieuw in een oorlog met de Spartanen. Met de constructie van de Lange Muren rond 457 had hij van Athene een in theorie onneembare vesting gemaakt. Zijn strategie om de hele Atheense burgergemeenschap binnen de stadsmuren te huisvesten en volledig op de vloot te laten vertrouwen, pakte echter verkeerd uit. Al snel werd de overvolle stad geteisterd door een dodelijke plaag die vele slachtoffers eiste. Bovendien zorgden de verwoestingen van het Attische achterland door de Spartanen, die buiten de stadsmuren vrij spel hadden, voor grote onvrede. Nadat Perikles jaren het vertrouwen had genoten van een meerderheid, begon het volk nu te twifelen aan de grote staatsman. In 430 werd hij uit zijn ambt gezet op aanklacht van verduistering van staatsgeld en werd er onderhandeld met Sparta. Toen vrede uitbleef, werd Perikles in 429/8 gerehabiliteerd en opnieuw aangesteld als strateeg. Dit ambtsjaar zou hij echter niet meer afmaken: na zes maanden bezweek hij zelf aan de plaag.

Cultuurdrager

Menig handboek benadrukt Perikles' culturele bijdrage aan het klassieke Athene. Zijn veronderstelde omgang met de culturele en intellectuele elite van Athene en omstreken moet echter met een korreltje zout geno-

men worden en het gaat absoluut te ver om hem een intellectuele leider te noemen.⁶

Perikles' naam wordt tevens in één adem genoemd met het grote bouwprogramma op de Akropolis, waarvan het Parthenon (447-432) hét architectonische hoogtepunt was. Het is echter de vraag in hoeverre Perikles verantwoordelijk was voor de planning, bouw en voltooiing van het bouwprogramma. Er lijkt tenminste een rol voor hem weggelegd te zijn geweest in de besluitvorming rond de initiatie van het megaproject. Nadat er in 449 vrede was gesloten met de Perzen, nam Perikles het voortouw om de volksvergadering te overreden de tempels te herbouwen die door de Perzen in de as waren gelegd. Wat de bouw zelf betreft, tasten we in het duister. Volgens Plutarchus was de leiding van het prestigeproject volledig in handen van Perikles en had hij zijn vriend Pheidias als opzichter aangesteld. Bouwinscripties afkomstig van de Akropolis laten echter zien dat er jaarlijks bouwcommissies werden aangesteld die bestonden uit meerdere commissieleden. Het bouwproject was dus niet in handen van één persoon, maar stond onder democratische supervisie. Plutarchus' relaas van het bouwprogramma is dan ook vertekend door de tijd waarin hij zelf leefde. Zo lijkt de relatie tussen Perikles en Pheidias verdacht veel op die van keizer Trajanus (98-117 n.Chr.) en zijn architect Apollodoros en is ook zijn interpretatie dat Perikles met 'zijn' bouwprogramma werkgelegenheid wilde verschaffen aan de armen, van Romeinse makelij. Natuurlijk werden er verschillende werklieden aangetrokken voor het bouwproject, maar van een campagne tegen werkloosheid was geen sprake. Dat het project pas na Perikles' dood werd voltooid, is nog een argument om te twifelen aan de grote betrokkenheid die Plutarchus hem toeschrijft.

Bewonderd en verguisd

Na zijn dood werd Perikles zowel bewonderd als verguisd. Enerzijds kwam er kritiek uit de antidemocratische hoek. Zo beticht Plato (ca. 428-347) Perikles van demagogie. Hoewel hij misschien de minst slechte demagoog was van allemaal, liet Perikles zich toch leiden door de wensen van het gepeupel⁷. Anderzijds leidde de capitulatie van Athene in 404 tot de vraag of Perikles verantwoordelijk was voor de rampzalige uitkomst van de Peloponnesische oorlog. De bronnen geven geen eenduidig antwoord op deze schuldvraag. Met een heuse complottheorie suggereert Aristophanes in zijn komedie *Vrede* (opgevoerd in 421) dat Perikles de Peloponnesische oorlog begonnen was vanwege zijn angst om net als zijn vriend Pheidias

▷ Plutarchus, *Leven van Perikles* 16.3.

▷ Thucydides' stam was Antiochis, terwijl Perikles afkomstig was uit Akamantis. Voor het argument en een kritische beschouwing op de bronnen voor Perikles' politieke en militaire carrière, zie: C.W. Fornara en L.J. Samons II, *Athens from Cleisthenes to Pericles* (Berkeley 1991) 24-36.

▷ Voor het beeld van Perikles als intellectuele leider, zie: A.J. Podlecki, *Pericles and his circle* (Londen en New York 1998). Volgens Stadter is de intellectuele invloed op Perikles te reduceren tot zijn muzikleraar en tevens politiek adviseur Damon, de filosoof Anaxagoras en Aspasia, die naast zijn minnares ook zijn onderwijzeres was in de overredingskunst. Zie: P.A. Stadter, 'Pericles among the intellectuals', *Illinois Classical Studies* 16 (1991) 111-124.

▷ Gorgias 515e-519d.

◀
Cartoon van Perikles (Tom Richmond, 2006).
Bron:
T. Richmond, *The Mad Blog*, 31 juli 2009.

vgl. Thuc. 2.35-45.

IG I3 49.

Perikles spreekt de Atheners toe. (Philipp Foltz, 1852)

aangeklaagd te worden. Met de oorlog hoopte hij de aandacht af te leiden. Thucydides (de geschiedschrijver) pleit hem daarentegen vrij. In zijn Peloponnesische oorlog laat hij Perikles in een drietal redevoeringen aan het woord en schetst hiermee een portret van een intelligente leider en een begenadigde spreker. Hij is ervan overtuigd dat Perikles' strategie, indien hij nog had geleefd, de overwinning had gebracht. Het is echter van belang je te realiseren dat Thucydides Perikles geheel in functie van het dramatische verloop van de Peloponnesische oorlog opvoert. Zo laat hij de andere redevoeringen die gehouden werden in de volksvergadering weg en creëert hij bewust een kloof tussen Perikles en de politieke leiders die na zijn dood aan de macht kwamen. Het beeld dat er na Perikles' dood een ander type politiek leider opstond, zoals Kleon, moet daarom genuanceerd worden. Plutarchus op zijn beurt probeert Thucydides' typering van Perikles als de ongekroonde leider van de Atheners te combineren met het Periklesbeeld bij Plato en Aristophanes. Dit zorgt voor een opmerkelijke tweedeling in de biografie van Perikles: eerst schildert Plutarchus hem af als een demagoog die doet wat het volk van hem vraagt (Plato), maar later is hij de onbetwiste leider van het volk (Thucydides), die niet vrijuit gaat als het op de schuldvraag aankomt (Aristophanes).

Leiderschap

Perikles domineerde lange tijd de Atheense politiek. Toch was van een 'heerschappij van de eerste der burgers' nimmer sprake. Hij was slechts één van de tien strategen. Daarnaast had iedere burger het recht om de volksvergadering toe te spreken indien hij dat wenste (ho boulomenos). Perikles gebruikte de kracht van de retorica in zijn voordeel: zijn welsprekendheid was een machtig medium waarmee hij de volksverga-

dering overreedde. Dat zijn sprekerstalent alom werd gewaardeerd en zijn aanzien groot was, blijkt ook uit het feit dat hij meerdere malen gevraagd werd te spreken op staatsbegravenissen. Het mogen uitspreken van de officiële lijkrede tijdens deze gelegenheden werd als bijzonder eervol beschouwd⁸. Toch was Perikles net zo afhankelijk van de welwillendheid van de volksvergadering als iedere andere politieke leider. De vondst van twee potscherven (ostraka) met zijn naam, laat zien dat Perikles net zo goed verbannen had kunnen worden als zijn politieke tegenstanders Kimon en Thucydides, al moet gezegd dat zijn naam maar tweemaal voorkomt binnen de tot nu toe gepubliceerde ostraka en dat is opvallend weinig. Dat Perikles een voorzichtige koers moest varen binnen het politieke discours wordt ook uit ander epigrafisch bronnenmateriaal duidelijk. Zo legt het zogenaamde 'Bronnenhuis-decreet' het besluit vast Perikles en zijn zonen vriendelijk te bedanken voor hun aanbod een bronnenhuis te bekostigen⁹. Het volk besloot dit aanbod niet aan te nemen, maar zelf in de kosten van het bronnenhuis te voorzien (met geld van de bondgenoten). Samenvattend kan gesteld worden dat Perikles' politieke carrière met terugwerkende kracht is opgeblazen en dat er meer wetten aan hem zijn toegeschreven dan uit het bronnenmateriaal blijkt. Daarnaast is het onjuist hem te verheerlijken als een voorvechter van democratische idealen. Perikles was een imperialist die het niet zo nauw nam met de vrijheid en gelijkheid van niet-Atheners. Bovendien moet het beeld van Perikles als een onbetwiste leider genuanceerd worden: als strateeg en redenaar was hij slechts één radertje in de democratie. Al tijdens zijn leven was Perikles onderhevig aan kritiek. Hij werd niet alleen door rivaliserende politici met argusogen bekeken, ook was hij een aantrekkelijke risee van komediedichters. Perikles was onderdeel van een complex politiek discours, waarbij de spelregels werden gedicteerd door het volk.

VERDER LEZEN

- Hurwit, J.M., *The Acropolis in the age of Pericles* (Cambridge 2004).
Kagan, D., *Pericles of Athens and the birth of democracy* (Londen 1990).
Rooijen-Dijkman, H.W.A. van, *Ploutarchos. Beroemde Grieken* (vert.; Athenaeum-Polak & Van Gennep; Amsterdam 2007).
Samons II, L.J. (ed.), *The Cambridge companion in the age of Pericles* (Cambridge 2007) 282-307.
Schubert, C., *Perikles* (Darmstadt 1994).
Schwartz, M.A., *Thucydides. De Peloponnesische oorlog* (vert.; Baarn 1986).
Tracy, S., *Pericles. A sourcebook and reader* (Berkeley 2009).
Will, W., *Thukydides und Perikles: der Historiker und sein Held* (Bonn 2003).